

**Dilqəm
ƏHMƏD**

Türk filosofu, siyasətçi, şair Rza Tofiq Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox Hüseyin Cavid və Abdulla Surun İstanbuldakı müəllimi, ustası olaraq tanınmaqdadır. İttihad və Tərəqqinin əsas simalarından olan Rza Tofiq Osmanlıda ilk mason lojasının da qurucularından hesab edilir. 1906-cı ildə İstanbulla gələn Hüseyin Cavid və Abdulla Sur ondan fərdi dərslər alırlar, qara qırğız Əbdüləziz, kırımlı Bəkir Çobanzadə ilə birlikdə ustadları ilə fotoşəkil də çəkirlər. Hüseyin Cavid Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı

fikir tarixinin daha dərinə bilinməsinə təkan verir".

Daha sonra Azər Turan 1927-ci ilin sentyabrında Rza Tofiqin Ammandan dostu Rza Turquta yazdığı məktubun mətnini təqdim edir və əslində, Rza Tofiqdən dərslər alan dörd tələbənin xüsusi bir layihə olduğunu isbatlayır. Həmin məktubun mətni bu şəkildədir:

"...Məşrutənin elanından xeyli zaman əvvəl (1908) Feyləsof Rza Tofiq bütün türk ələmini oyandırmaq fikri və himmətində bulunmuş. Sultan Həmidin ən vahiməli zamanlarında Rusiyadan məşhur milliyətçilər...

açmış... sonra on dörd kişini iki sənə tərbiyə edib məmləkətlərinə mürşid olaraq göndərmişdir".

Azər Turanın gəldiyi bu nəticələri təsdiq etməklə birlikdə Rza Tofiqin öz dilindən bütün bu prosesi izah edən xatirə məqaləsini əldə etmişik. 11 iyun 1948-ci ildə "Tasvir" qəzetində Rıza Təvfik Bölükbaşı imzası ilə dərc etdirilən xatirə məqaləsində İsmayıl Qaspralı, Əli bəy Hüseyinzadə və Əlimərdan bəy Topçubaşovla olan gizli görüşündən, ondan xahiş edilən istəkdən və həmin dörd tələbədən bəhs edib. Rza Tofiqin naxçıvanlı Rəfizadə Hüseyin Xuda olaraq qeyd etdiyi şəxs, şübhəsiz ki, kiçik bir hərf

Rza Tofiq Xatirə dəftərindən bir yarpaq Türklük aləmində turançılıq fikrinin ilk adamları

Sultan Həmid idarəçiliyinin son zamanlarında İstanbulda "Tərcüman" namı ilə kiçik bir qəzet dolaşmağa başlamışdı. Dörd səhifəcikdən ibarət olan bu cəridəyi xalq arasında maraqla oxuyanlar az deyildi. Mən də maraq göstərərək bir-iki nüsxəsini oxumuşdum. Tatar ləhcəsi və Kırım şivəsi ilə açıq bir lisan və bəsit bir üslub ilə yazılırdı. Müəssisi, sahibi, mühərriri İsmayıl Qasprinski namında zehni açıq bir kırımlı mü-

harında idi!) Doktor Əli bəy Qasprinski və hər ikisinin də dostu, "Kaspi" namıyla rusca nəşr olunan qəzetin mühərriri Mərdan bəy Topçubaşov axşamüstü məni evimdə ziyarət etdilər, müsafir qaldılar. İsmayıl Qasprinski bir mühüm məsələ üçün rəyimi soruşmağa gəldiklərini dedi və uzun-uzun izah etdi: Türk irqinə mənsub olaraq Asiyada yaşayan milyonlarla müsəlmanın digər irqdşarlarından hallıca olmalarına rəğmən költür etibarilə çox geri qaldıqları məlumdur. Onların oyandırılması üçün konfranslar vermək fikrindəyəm. İndilik iki milyon rubləlik bir kreditimiz də vardır. Bu xüsusda sizin xidmət və hümmətinizi istəyirik.

Məsələnin künhü (əsl, mahiyyəti) budur dedi. Çox danışdıq. Qurultayın İstanbuldan

Dörd tələbə ilə bağlı

İstanbulda gizli qərar

Hüseyin Cavidin müəlliminin xatirəsi

məktubunda Rza Tofiqdən bəhs edib, onunla bağlı bilgiler verib.

Ötənlərdə ədəbiyyatşünas alim Azər Turanın "Ədəbiyyat" qəzetində "Bəkaşi dərvişi, filosof, professor, nazir, millət vəkili - Kədar şairi Rza Tofiq" adlı məqaləsini oxumuşdum. Müəllif bu yazısında Hüseyin Cavidlə Abdulla Surun Rza Tofiqlə tanışlığından bəhs edib, Cavidin istintaq zamanı məşhur filosofu Surun vasitəsi ilə tanış olduğunu bildirib.

Sitat:

"Hüseyin Cavid Rza Tofiq məsələsinə bir də 1938-ci ilin 10 noyabr tarixli istintaq dindirilməsində müstəntiqin sualını cavablandırarkən qayıdır: "Türkiyəyə təhsil almaq üçün getmişdim. Görkəmli şair Rza Tofiqin yanında oxudum... Bir ildən sonra isə ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olundum.

- Necə oldu ki, sizi fakültəyə qəbul etdilər?

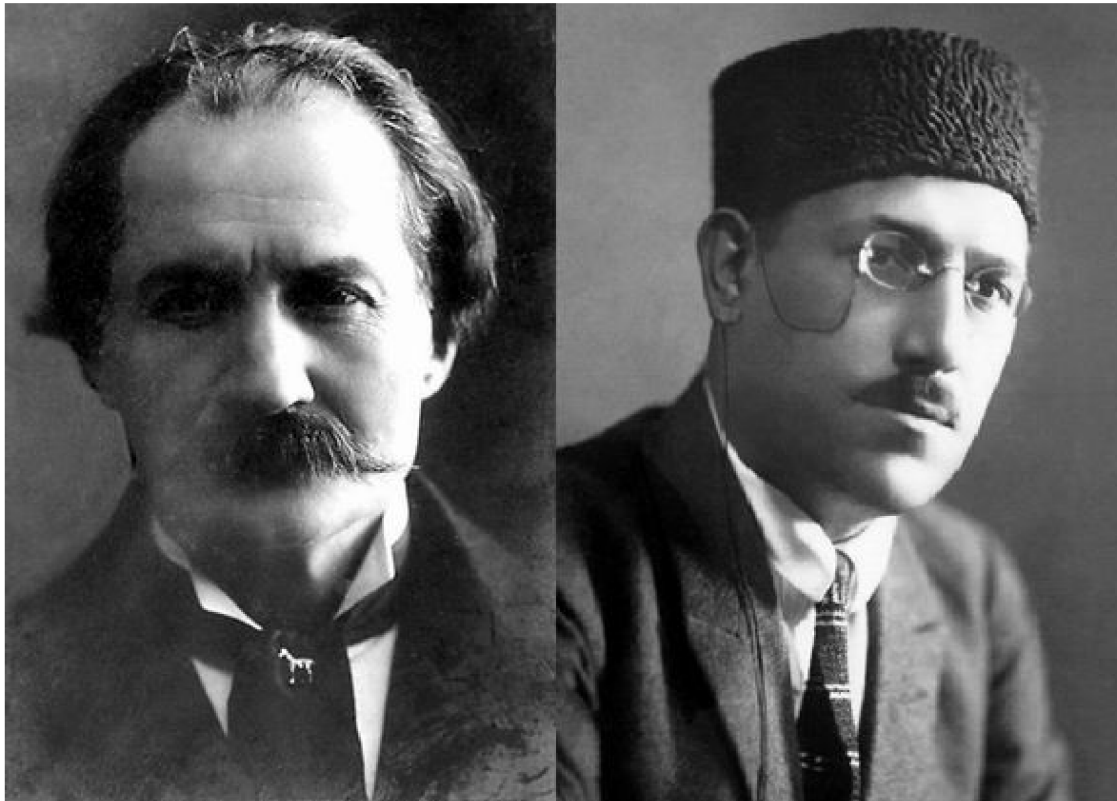
- Həmin il Rza Tofiq özü həmin fakültədə dərslər deyirdi. Universitetə onun təqdimatıyla qəbul edildim.

- Rza Tofiq sizi hardan tanıyırdı?

- Mən İstanbulda olarkən Rza Tofiqin yanında oxuyan Abdulla Məmmədzadə adlı bir kirovabadlıyla tanış olmuşdum. Məni ona Abdulla təqdim etdi...".

Azər Turan haqlı olaraq bu məsələyə cavab axtarır və belə bir sual ortaya qoyur:

"Qəribədir, niyə Cavid Rza Tofiqlə tanışlığının səbəbi kimi Abdulla Suru nişan verirdi? Müstəntiq bunun belə olduğunu hardan bilsin, yaxud necə araşdırırsın? Axı yeganə şahid kirovabadlı Abdulla Məmmədzadə - Abdulla Sur dünyasını çoxdan dəyişmişdi... Və doğrudanmı, onu Rza Tofiqə gəncəli Abdulla Sur təqdim edib? Axı İstanbulda ikisi də eyni vaxtda gəlmişdi... Cavidin 24, Abdulla Surun 23 yaşı vardı. Rza Tofiqin də, Hüseyin Cavidin də, Abdulla Surun da, bəlkə hətta ötən yüzilin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin də sirli qalan, araşdırılmayan tərəfi budur. Bu faktın gerçək mahiyyətinin aşkarlanması Azərbaycan

"Qəribədir, niyə Cavid Rza Tofiqlə tanışlığının səbəbi kimi Abdulla Suru nişan verirdi? Müstəntiq bunun belə olduğunu hardan bilsin, yaxud necə araşdırırsın? Axı yeganə şahid kirovabadlı Abdulla Məmmədzadə - Abdulla Sur dünyasını çoxdan dəyişmişdi... Və doğrudanmı, onu Rza Tofiqə gəncəli Abdulla Sur təqdim edib? Axı İstanbulda ikisi də eyni vaxtda gəlmişdi... Cavidin 24, Abdulla Surun 23 yaşı vardı. Rza Tofiqin də, Hüseyin Cavidin də, Abdulla Surun da, bəlkə hətta ötən yüzilin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin də sirli qalan, araşdırılmayan tərəfi budur. Bu faktın gerçək mahiyyətinin aşkarlanması Azərbaycan fikir tarixinin daha dərinə bilinməsinə təkan verir"

xətasi ilə Rəfizadə Hüseyindir. Yelizavetpoldan olduğunu qeyd etdiyi Abdullah Mehmedzadə isə məhz gəncəli Abdulla Sur Məhəmmədzadədir. Xatirədən aydın olur ki, Rza Tofiq tələbələrindən ikisinin vəfatı xəbərini eşidib, kədərənib. Onlardan biri 1912-ci ildə vəfat edən Abdulla Surdur. Digəri də böyük ehtimal ki, qırğız Əbdüləziz olacaq. Çünki digər iki tələbə daha sonrakı dövrdə repressiyanın qurbanı olublar.

Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixinə faydalı olacaq Rza Tofiqin ölümündən bir il əvvəl yazdığı bu xatirəsini dilimizə uyğunlaşdıraraq təqdim edirik:

səlman imiş. Mən o vaxtlar Tibbiyyəti-Mülkiyyə Cəmiyyəti azasının ən gənci idim. Qalata gömrüyündə də müfəttiş təbirlər zümresində idim. Mətbuatda da şöhrətim vardı. Tələbəlik zamanımdan bəri də əsgəri tibbiyyəti tələbələrindən bir xeyli dostlar qazanmışdım: Azərbaycanlı Əli bəy Hüseyinzadə, Arapkirli Abdullah Cövdət, arnavut İbrahim Temo (yəni Ethem!), İshaq Sükuti başlıca qafadarlarımdan idilər. Bir gün Əli bəy Hüseyinzadə ilə görüşərkən Qasprinski kim olduğunu soruşdum. Verdiyini məlumatdan çox xoşnud olmuşdum. Nəhayət, bir gün (zənn edirəm, 1907-ci ilin ba-

başqa bir yerdə təsisi qərarlaşdırıldı. İlk oxunacaq raportu uzun bir məktub şəklində mən yazdım. Rusiyadan İstanbulla təhsilə göndərilmək üçün seçmələri tələbə əfəndilərə də bəzi dərslər verməyi fəxri olaraq mənə təklif etdilər. Qəbul etdim. O əfəndilərdən dördü qurultay ərkani ilə aramızda vasitə olmaq üzərə seçildi. Xatirə dəftərində məzbut isimləri və ünvanları belədir:

1. Əbdürrəhman əfəndi - Rusiya. U. Orenburq. Bu gənc qara qırğızlardan ağıllı bir adamdı.

2. Abdullah əfəndi - Abdullah Məhəmmədzadə. Qafqaz, Yelizavetpol

3. Əbdüləziz əfəndi - İstanbulda Mercanda Rüştu paşa xanında. Darülfünun Ədəbiyyat şöbəsi birinci sinif müdavimlərindən.

4. Naxçıvanlı Rəfizadə Hüseyin Xuda. Mahmud paşada Suhulet hoteli, nömrə 5. Ədə-

biyyat şöbəsi, birinci sinif müdavimlərindən.

Bu əfəndilər məşrutənin elanında da mənimlə birgə idilər və bir il dərslərindən sonra mənimlə bərabər iki qrup olaraq fotoşəkil çəkirdilər, getdilər. Azərbaycandan da imtahan proqramlarını və mənim dərc edilməmiş şeirlərini orada əfəndilərin isimlərini də bildirdilər.

Mən İsmayıl bəylə görüşdükdən bir həftə sonra məşrutənin elan edilməsi. O zaman ondan aldığım mühüm məktubun bəzi hissələrini ərz edirəm:

(ardı gələn sayımızda)